

UDK: 81'373.7

Mohinur AMRULLAYEVA,
ToshDO‘TAU tayanch doktranti
E-mail:mohinuramrullayeva045@gmail.com

TOSHDO‘TAU Professori, filologiya fanlari doktori Z.Xolmanova taqrizi asosida

JAHON TILSHUNOSLIGIDA FE‘L-ATVOR FRAZEMALARI TADQIQIGA BAG‘ISHLANGAN IZLANISHLAR TAVSIFI

Аннотация

Mazkur maqolada jahon tilshunosligida fe‘l-atvor frazemalarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlar tavsifi tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologiya nazariyasining shakllanish bosqichlari, semantik va struktur yondashuvlar, kognitiv hamda lingvokulturologik qarashlar asosida fe‘l-atvorni ifodalovchi frazemalarning o‘rni yoritiladi. Shuningdek, frazeologik birliklarning inson tafakkuri, milliy madaniyat va kommunikativ jarayondagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Fe‘l-atvor frazemalari, frazeologiya, idiomatik birliklar, semantik tahlil, kognitiv yondashuv, lingvokulturologiya, konseptual metafora.

DESCRIPTION OF RESEARCH ON THE STUDY OF VERB PHRASES IN WORLD LINGUISTICS

Annotation

This article provides an overview of research devoted to the study of behavioral phraseological units in world linguistics. The paper examines the development of phraseological theory, as well as semantic, structural, cognitive, and linguocultural approaches to the analysis of phraseological units expressing human behavior. Special attention is paid to the role of such units in reflecting human cognition, national culture, and communicative functions.

Key words: Behavior phraseological units, phraseology, idiomatic expressions, semantic analysis, cognitive approach, linguoculturology, conceptual metaphor.

ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗ В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье анализируется описание научных исследований, посвященных изучению идиом в мировой лингвистике. В исследовании освещаются этапы формирования фразеологической теории, семантический и структурный подходы, роль идиом, выражающих идиомы, с когнитивной и лингвокультурологической точек зрения. Также рассматривается значение фразеологических единиц в человеческом мышлении, национальной культуре и коммуникативном процессе.

Ключевые слова: Идиоматические фразы, фразеология, идиомы, семантический анализ, когнитивный подход, лингвокультурология, концептуальная метафора.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologiya til tizimining eng murakkab va madaniy jihatdan belgilangan qatlamlaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. Frazeologik birliklar, xususan, fe‘l-atvor frazemalari insonning shaxsiy xususiyatlari, xulq-atvori hamda ijtimoiy baholash mezonlarini ifodalashda muhim lingvistik vosita hisoblanadi. Mazkur birliklar nominativ funksiyadan tashqari, baholovchi, ekspressiv va pragmatik vazifalarni ham bajarib, nutq jarayonida konseptualizatsiya va kategoriyalash mexanizmlarini amalga oshiradi. Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni o‘rganish dastlab stilistik yondashuvlar doirasida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik semantik, struktur, kognitiv va lingvokulturologik yo‘nalishlar bilan boyidi va mustaqil ilmiy soha sifatida rivojlandi. Ayniqsa, fe‘l-atvor frazemalari turli madaniyatlarda inson xarakteri va xulq-atvorining stereotipik modellari, qadriyatlarini hamda ijtimoiy me‘yorlarini aks ettiruvchi vosita sifatida alohida e‘tibor qozonmoqda. Ular til orqali insonning konseptual dunyoqarashi va kollektiv tajribasini ifodalovchi muhim birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy tadqiqotlarda fe‘l-atvor frazemalarini turli nazariy yondashuvlar asosida alohida-alohida o‘rganish kuzatiladi, biroq ularni semantik, kognitiv va lingvokulturologik jihatlarini integratsiyalashgan holda tahlil qiluvchi kompleks tadqiqotlar yetarli darajada shakllanmagan.

Aynan shu holat mazkur yo‘nalishda ilmiy bo‘shliq mavjudligini ko‘rsatadi va masalani tizimli ravishda qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Mazkur maqolaning maqsadi jahon tilshunosligida fe‘l-atvor frazemalarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarni tizimli ravishda tahlil qilish hamda asosiy nazariy yondashuvlar va metodologik tamoyillarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi turli nazariy yondashuvlarni integratsiyalash orqali fe‘l-atvor frazemalarini kompleks lingvistik va madaniy fenomen sifatida talqin etish bilan izohlanadi.

Adabiyotlar sharhi. Fe‘l-atvor frazemalari, ularning semantik, kognitiv, pragmatik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishga oid ilmiy izlanishlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta‘lim muassasalarida olib borilmoqda. Jumladan, University of Cambridge, University of Oxford, University College London (Buyuk Britaniya), University of California, University of New Mexico, Stanford University (AQSh), University of Zurich (Shveysariya), Humboldt University of Berlin, University of Bamberg (Germaniya), Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (Niderlandiya), Lomonosov Moscow State University (Rossiya Federatsiyasi), Istanbul University, Hacettepe University (Turkiya), Azerbaijan National Academy of Sciences (Ozarbayjon), shuningdek, O‘zbekiston ilmiy

markazlarida mazkur yo'nalishda keng qamrovli tadqiqotlar amalga oshirilmogda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tahlil jarayonida deskriptiv usul orqali mavjud nazariy qarashlar tizimlashtirildi, komparativ usul yordamida turli tillardagi frazemalar qiyoslandi. Semantik tahlil frazemalarning ma'no tuzilishi va metaforik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Kognitiv yondashuv asosida ularning konseptual asoslari yoritildi, lingvokulturologik tahlil orqali esa milliy-madaniy xususiyatlari ochib berildi. Shuningdek, diskursiv-pragmatik yondashuv frazemalarning nutq jarayonidagi funksional rolini aniqlash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni, xususan, fe'l-atvor frazemalarini o'rganish turli nazariy yondashuvlar asosida olib borilmoqda. Xususan, struktur-semantik yo'nalishda frazeologik birliklarning ichki tuzilishi, komponentlararo munosabatlari hamda idiomatiklik darajasi tahlil qilinadi. Bu yo'nalishda frazemalarning semantik yaxlitligi, ularning erkin birikmalardan farqlovchi belgilarini aniqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Kognitiv tilshunoslik doirasida olib borilayotgan tadqiqotlarda fe'l-atvor frazemalari inson tafakkuri, konseptual tizimi va bilish jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. Bu yo'nalishda J.Lakoff va M.Jonson[1] tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur nazariyaga ko'ra, fe'l-atvor frazemalari abstrakt axloqiy va psixologik tushunchalarni konkret obrazlar orqali ifodalovchi konseptual modellar sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, kognitiv frazeologiya yo'nalishida D.Dobrovolskiy[2] tadqiqotlari frazeologik birliklarning mental reprezentatsiyasi, ularning konseptual strukturalari va madaniy asoslarini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Lingvokulturologik yondashuv doirasida fe'l-atvor frazemalari milliy mentalitet, qadriyatlar tizimi va stereotiplar bilan bog'liq holda tadqiq etiladi. Bu borada A.Vejbiskaya[3] tomonidan ishlab chiqilgan semantik primitivlar nazariyasi hamda V.Teliya[4] ishlari frazeologik birliklarning madaniy semantikasi va lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda frazeologik birliklarning pragmatik va diskursiv jihatlari ham alohida e'tiborga olinmoqda. Xususan, J. Searlning[5] nutq aktlari nazariyasi hamda T. Deykning[6] diskurs tahliliga oid ishlari fe'l-atvor frazemalarining kommunikativ jarayondagi funksiyalarini, baholovchi va ta'sir o'tkazuvchi vosita sifatidagi rolini tushuntirishga imkon beradi. Bugungi kunda jahon tilshunosligida fe'l-atvor frazemalarini o'rganish quyidagi ustuvor yo'nalishlarda olib borilmoqda: frazeologik birliklarning konseptual asoslari va metaforik modellari; fe'l-atvor frazemalarining semantik va baholovchi xususiyatlari; turli tillarda fe'l-atvor frazemalarining qiyosiy-tipologik tahlili; frazemalarning lingvokulturologik xususiyatlari va milliy-spetsifik jihatlari; diskursiv-pragmatik funksiyalari va kommunikativ strategiyalardagi roli; frazeologik birliklarning korpus lingvistikasi asosida o'rganilishi; frazemalarning leksikografik tavsifi va elektron lug'atlar yaratish masalalari.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fe'l-atvor frazemalari insonning ijtimoiy tajribasi, axloqiy me'yorlari va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik hisoblanadi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy izlanishlarda ularni ko'pincha alohida nazariy yondashuvlar doirasida o'rganish kuzatiladi. Shu sababli, fe'l-atvor frazemalarini semantik, kognitiv va lingvokulturologik jihatlarni integratsiyalashgan holda kompleks tahlil qilish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Keyingi bosqichda frazeologik birliklarning semantik va struktur xususiyatlarini chuqur o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar kengaydi. Bu yo'nalishda A.Kunin[7] ingliz

frazeologiyasi materiallari asosida frazeologik birliklarning funksional-semantik tasnifini ishlab chiqdi. Shuningdek, H.Burger[8] va Ch.Fernando[9] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar frazeologik birliklarning struktur modellari, idiomatiklik darajasi va qo'llanish xususiyatlarini aniqlashtirishga xizmat qildi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab frazeologiya tadqiqotlarida kognitiv yondashuv ustuvorlik kasb eta boshladi. Bu borada J.Lakoff va M.Jonson tomonidan ishlab chiqilgan "Konseptual metafora nazariyasi"[10] muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur nazariyaga ko'ra, til birliklari, jumladan frazemalar inson tafakkuridagi konseptual tizimlarning aksidir. Shu nuqtayi nazardan, fe'l-atvor frazemalari inson xulq-atvorini metaforik modellar orqali ifodalovchi birliklar sifatida talqin qilinadi. Kognitiv frazeologiya rivojida D.Dobrovolskiy tadqiqotlari ham muhim o'rin tutadi. Lingvokulturologik yondashuv doirasida frazeologik birliklar milliy madaniyat, qadriyatlar tizimi va kollektiv ong bilan bog'liq holda o'rganiladi. Bu yo'nalishda A.Vejbiskaya[11] tomonidan ilgari surilgan semantik primitivlar nazariyasi va V.Teliya[12] ishlari alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlar frazeologik birliklarning madaniy semantik yukini aniqlashga xizmat qiladi va ularni lingvokulturologik marker sifatida talqin etish imkonini beradi. Shu bilan birga, zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarning pragmatik va diskursiv xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar ham kengaymoqda. J.Serlning nutqiy akt nazariyasi hamda T. van Deykning diskurs tahliliga oid ishlari frazemalarning kommunikativ jarayondagi funksiyalarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuv doirasida fe'l-atvor frazemalari baholash, ta'sir o'tkazish va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash vositasi sifatida qaraladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda frazeologik birliklar turli nazariy yondashuvlar asosida chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, fe'l-atvor frazemalarini aynan integrativ yondashuv asosida kompleks tahlil qilish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Xususan, semantik, kognitiv va lingvokulturologik jihatlarni yagona metodologik tizim doirasida uyg'unlashtiruvchi tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Shu sababli mazkur maqola fe'l-atvor frazemalarini ko'p darajali lingvistik fenomen sifatida kompleks tahlil qilishga qaratilganligi bilan ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Ushbu tadqiqot fe'l-atvor frazemalarini o'rganishga oid ilmiy izlanishlarni tizimli va ko'p qirrali tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda integrativ metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini zamonaviy frazeologiya, semantika, kognitiv tilshunoslik hamda lingvokulturologiya yo'nalishlarida ishlab chiqilgan konseptual qarashlar tashkil etadi. Tadqiqot korpusi sifatida jahon tilshunosligida frazeologik birliklar, xususan, fe'l-atvorni ifodalovchi frazemalarga bag'ishlangan ilmiy maqolalar, monografiyalar va frazeologik lug'atlar tanlab olindi. Materiallarni saralashda ularning ilmiy ishonchliligi, reprezentativligi hamda turli til tizimlarini qamrab olishi mezon sifatida belgilandi. Natijada ingliz, rus va boshqa Yevropa tillariga oid manbalar asosida tadqiqotning empirik bazasi shakllantirildi. Tadqiqot jarayonida bir-birini to'ldiruvchi quyidagi ilmiy usullar majmuasidan foydalanildi: Deskriptiv tahlil usuli yordamida fe'l-atvor frazemalariga oid mavjud nazariy qarashlar tizimlashtirildi, ularning asosiy lingvistik xususiyatlari aniqlashtirildi hamda frazeologik birliklarning tipologik belgilariga tavsif berildi. Komparativ (qiyosiy) tahlil usuli turli tillardagi fe'l-atvor frazemalarini o'zaro solishtirish orqali ularning universal va milliy-spetsifik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, turli til tizimlarida o'xshash konseptual mazmun mavjud bo'lsa-da, ularning lingvistik realizatsiyasi milliy mentalitet, tarixiy tajriba va

ijtimoiy qadriyatlar bilan belgilanadi. Shu bois frazemalar bir vaqtning o'zida ham universal, ham milliy-spetsifik xususiyatlarni o'zida mujassam etadi. Komparativ tahlil natijalari fe'l-atvor frazemalarining tipologik o'xshashliklari bilan bir qatorda, ularning semantik differensial xususiyatlari ham mavjudligini ko'rsatdi.

Xulosa. Demak, jahon tilshunosligida fe'l-atvor frazemalarini o'rganish ko'p bosqichli va turli nazariy yondashuvlar asosida shakllanganini ko'rsatdi. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, frazeologiya dastlab stilistik yo'nalishda rivojlangan bo'lsa, keyinchalik struktur-semantik, kognitiv va lingvokulturologik paradigmalarning integratsiyasi asosida mustaqil va kompleks ilmiy soha sifatida shakllangan. Fe'l-atvor frazemalari insonning axloqiy va psixologik sifatlarini ifodalovchi muhim lingvistik vosita bo'lib, ularning semantik tuzilishi asosan metaforik va metonimik transfer mexanizmlariga tayanadi. Kognitiv tahlil natijalari mazkur

birliklarning konseptual metafora va konseptual sxemalar asosida shakllanishini, ya'ni abstrakt tushunchalarning konkret obrazlar orqali idrok etilishini tasdiqladi. Lingvokulturologik jihatdan esa frazemalar milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy stereotiplar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, qiyosiy tahlil fe'l-atvor frazemalarining ham universal, ham milliy-spetsifik xususiyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Ularning nutq jarayonidagi pragmatik roli baholash, emotsional ta'sir ko'rsatish hamda kommunikativ strategiyalarni shakllantirish bilan belgilanadi. Shu asosda mazkur birliklar semantik, kognitiv va lingvokulturologik qatlamlar birligida shakllanuvchi ko'p darajali lingvistik va madaniy fenomen sifatida taklif etilgan yondashuv kelgusida frazeologik birliklarni chuqurroq o'rganish hamda qiyosiy va korpus asosidagi tadqiqotlarni rivojlantirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем, М. 2004
2. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Очерки общей и русской фразеологии. - М.: Издательский Дом ЯСК, 2024.- 280 с.;
3. Баранов А.Н. Добровольский Д.О. (2022). Основы фразеологии (краткий курс). М.: Флинта, 2022. – Изд-е 5-е, испр. и доп. – 316 с.; Баранов А.Н., Добровольский Д.О. (2024). Динамика функционирования фразеологизмов-конструкций (по материалам НКРЯ) // Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. № 3 – М.: ИРЯ РАН, 2024, с. 62-74. DOI: 10.31912/prvli-2024.3.5
4. Вежицка А. «Семантические примитивы». Введение // Семиотика / Под ред. Ю. С. Степанова. — М., 1983. (Semantics: Primes and Universals. 1996)
5. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. М. : Языки русской культуры, 1996.
6. John R. Searle. What is a speech act? - In: "Philosophy in America" ed. Max Black, London, Alien and Unwin, 1965, p. 221-239.
7. Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.,p.75-80.
8. Kunin A. V. English Phraseology: Theoretical and Practical Aspects. – Moscow: Высшая школа, 1970.
9. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003.p.43.
10. Fernando Ch. Idioms and Idiomaticity. – Oxford: Oxford University Press, 1996.p.44-52.
11. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.p.56-64.
12. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996.,p.29-30.
13. Teliya V. N. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
14. Bally Ch. Traité de stylistique française. – Paris: Klincksieck, 1909.
15. Vinogradov V. V. Основные типы фразеологических единиц в русском языке. – Москва: Наука, 1947.
16. Dobrovolskiy D. O. Когнитивные аспекты фразеологии // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48.
17. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
18. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
19. Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
20. Dobrovolskiy D., Piirainen E. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. – Amsterdam: Elsevier, 2005.
21. Gläser R. Phraseologie der englischen Sprache. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1986.
22. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English. – Oxford: Clarendon Press, 1998.
23. Gibbs R. W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.